

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет біології, географії та екології
Кафедра географії та екології

ОСВІТНІ ТЕХНОЛОГІЇ І ПРАКТИКА ВИВЧЕННЯ
ПРОЦЕСІВ УРБАНІЗАЦІЇ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ
ГЕОГРАФІЇ

Кваліфікаційна робота

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

Виконала: здобувачка вищої освіти

05-215М групи

Спеціальності 014 Середня освіта (Географія)

Освітньо-професійної програми

«Середня освіта (Географія)»

Філенко Олена Володимирівна

Керівник к. соц. н., доц. Гоманюк М.А.

Рецензент к. біол. н., доц. Шкуропат А.В.

Херсон – 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1	
ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ УРБАНІЗАЦІЇ І	
РОЗВИТКУ МІСТ	
1.1. Населені пункти та їх територіальні системи у географії розселення	5
1.2. Типи населених пунктів. Міста як фокуси суспільної життєдіяльності.	11
1.3. Фактори розвитку урбанізаційних процесів.	15
РОЗДІЛ 2	
МІСТА ЯК ЦЕНТРАЛЬНІ ЕЛЕМЕНТИ СИСТЕМИ РОЗСЕЛЕННЯ	
І ФОКУСИ УРБАНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ	
.....	20
РОЗДІЛ 3	
ПРАКТИКА ВИВЧЕННЯ ПРОЦЕСІВ УРБАНІЗАЦІЇ У	
ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ГЕОГРАФІЇ	
3.1. Урбанізаційні процеси в Україні і їх вивчення у шкільному курсі географії: складні питання і тематичні акценти	25
3.2. Використання результатів дослідження у шкільному курсі географії	29
3.3. Багатогранність і специфіка урбанізації регіонів України	36
ВИСНОВКИ	48
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	50

ВСТУП

Актуальність роботи. Урбанізацію називають глобальним процесом, що ознаменував ХХ-ХХІ століття. У ХХ столітті весь світ став переселятися у міста, але з поширенням у сільській місцевості міських зручностей і масовою автомобілізацією початку 1960-х рр. у розвинутих країнах спостерігається зворотна тенденція – субурбанізація, пов'язана з переміщенням населення у передмістя. Характерна риса багатьох пострадянських країн – абсолютне і відносне зменшення міського населення. Якщо спробувати визначити суть «кризи урбанізації» в Україні, то вона пояснюється тим, що демографічний ресурс зростання міського населення вичерпується швидше, ніж зростає потенціал переваг поширення міського способу життя. Разом з тим, місто в істинному розумінні цього слова, у всі часи, при всій різниці його соціально економічних функцій і в різні епохи представляло собою пункт, для якого з самого початку його виникнення виключну роль відігравали зовнішні зв'язки. Міста концентрують населення у визначених пунктах, які відрізняються важливими особливостями свого економіко-географічного положення і пристосовані до обслуговування потреб виробництва в умовах розвинутої системи суспільно-територіального поділу праці.

Це зумовлює необхідність детального вивчення процесів урбанізації і міського розвитку в Україні з метою виявлення специфіки і територіальних відмінностей урбанізованості її регіонів. Такі положення пояснюють вибір теми роботи, об'єкта, предмета, постановку мети і завдань.

Метою роботи є географічне дослідження урбанізованості регіонів України, виявлення особливостей організації міських систем розселення в межах Херсонської області і розкриття методичних особливостей їх вивчення у шкільному курсі географії.

У відповідності із зазначеною метою були визначені такі **завдання:**

- визначити і дослідити теоретичні основи розвитку урбанізаційних процесів, їх динамічні та історичні аспекти;
- провести аналіз міст як центральних елементів систем розселення і фокусів урбанізаційних процесів;
- виявити специфічні риси розвитку урбанізаційних процесів в Україні, які доцільно вивчати у шкільному курсі географії;
- розробити методичні матеріали використання результатів дослідження у шкільному курсі географії.

Об'єктом дослідження є урбанізація і розвиток міст в Україні і Світі.

Предмет дослідження – сучасний рівень, часові і просторові відмінності урбанізаційних процесів і методичні аспекти вивчення цих питань у шкільному курсі географії.

Методи та підходи дослідження. Методологічною основою даного дослідження є теоретичні положення сучасної суспільної географії, праці вітчизняних і зарубіжних вчених з питань регіонального розвитку та вчення про територіальну організацію життєдіяльності суспільства. Під час роботи використані концепції розселення населення, стадійного розвитку суспільства, регіонального розвитку тощо. У дипломній роботі використовувалися як загальнонаукові методи так і спеціальні методи та підходи: системний, ландшафтознавчий, статистичний, експедиційний, порівняльно-географічний, картографічного моделювання, районування, методи педагогічного дослідження та ін.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що матеріали та результати, які містяться в ньому, можуть бути використанні за такими напрямками: 1) для ознайомлення учнів зі специфікою перебігу урбанізаційних процесів в Україні; 2) при розробці навчальних

матеріалів до шкільного курсу географії; 3) для подальшого розвитку теорії і методики навчання географії у середній школі.

Апробація. Основні результати роботи доповідалися на Щорічній регіональній конференції Херсонського відділу Українського географічного товариства (Херсон, 2019 р.). За результатами дослідження опубліковано статтю у збірнику «Магістерські студії».

Структура роботи. Робота складається з вступу, 3 розділів, висновків, списку використаних джерел (44 найменування). Робота містить 45 сторінок друкованого тексту комп'ютерного набору.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ УРБАНІЗАЦІЇ І РОЗВИТКУ МІСТ

1.1. Населені пункти та їх територіальні системи у географії розселення

Населення – це сукупність людей певної території або земної кулі в цілому, яка постає як біологічне явище, але упродовж демографічної історії розвивається і функціонує як соціальне явище [1]. Проблемами розміщення населення, формування систем поселень різного типу займається географія розселення.

Розуміння предмета географії населення, а також підходи до місця цієї науки серед інших, змінювалося з розвитком суспільної географії. Зараз географія населення і розселення вивчає географічні відмінності складу і відтворення населення, територіальний розподіл і переміщення населення, трудові ресурси і географічні відмінності їх використання, населені пункти та їх територіальні системи, урбанізацію і руральні поселення. Географія розселення вивчає географічні закономірності розміщення населення, формування поселень та їхніх територіальних систем. Оскільки населення світу проживає у двох типах поселень - сільських і міських, то розрізняють дві наукові дисципліни - георуралістику (географію сільських поселень) та геоурбаністику (географію міських поселень). Науку про розселення (про формування та еволюцію людських поселень) грецький архітектор К. Доксіадіс запропонував називати „екістиком” [1].

Населення на Землі розміщене нерівномірно. Це зумовлено різними причинами [7, 14, 31]:

- 1) впливом природного фактора: пустелі, тундра, високогір'я, території, вкриті льодом, тропічні ліси не сприяють

розселенню людей; крім того велика кількість людей проживає на узбережжі чи на не дуже далекій відстані від океану (моря).

- 2) дією історичних особливостей заселення земної суші;
- 3) відмінностями в сучасній демографічній ситуації: особливості природного приросту населення на континентах;
- 4) впливом соціально-економічних умов життя людей, їх господарською діяльністю, рівнем розвитку виробництва.

Сила впливу вище охарактеризованих факторів різна. Крім цього, їх пріоритетність з часом може змінюватися в залежності від епохи, рівня розвитку людської цивілізації та продуктивних сил. В результаті сукупної дії чотирьох вищезгаданих факторів на Землі сформувалася певна картина розміщення населення. Основним показником, що відображає розміщення населення, є густина (щільність) населення. Другим показником, що характеризує розселення, зазвичай виступає рівень урбанізації, що визначають за часткою міського населення.

Розселення - одне з головних понять в географії населення. Воно має кілька значень. По-перше, розселення - це процес заселення території в ході її господарського освоєння. По-друге, розселення - результат заселення, територіальна організація населення, мережа населених пунктів, що характеризується певним територіальним розподілом, ієрархією, взаємодією [37].

Як би там не було, але розселення єдине: воно складається з двох надзвичайно тісно зв'язаних між собою макроформ - міської та сільської. "Під розселенням слід розуміти як процес поширення, переміщення населення, зайняття ним будь-яких нових територій, так і результат цього процесу у вигляді існуючої на даний час територіальної сукупності населених місць, що завжди перебуває у стані подальших змін" [41].

Сукупність міських і сільських поселень формує просту мережу розселення. Територіальне поєднання поселень, між якими існує більш-

менш чіткий розподіл функцій, виробничі і соціальні зв'язки – це вже поняття більш високого рівня, яке має назву система розселення.

1.2. Типи населених пунктів. Міста як фокуси суспільної життєдіяльності.

Первинними елементами розселення і формами територіальної організації населення є населені пункти. Ще 1959 р. в межах колишнього СРСР було встановлено критерії для визначення тих чи інших поселень [9, 40]. На їх думку, група помешкань, достатньо наближених одне до одного, з населенням понад 25 чоловік, може розглядатися як населений пункт. Населений пункт є не лише місцем проживання, а й центром виробничої та соціальної діяльності людей.

Усі населені пункти поділяються на два великі типи: сільські та міські. Але в цьому, на перший погляд, дуже простому поділі існує багато суперечливих моментів. Проблеми виникають з приводу критеріїв виділення міських та сільських населених пунктів. Так склалося давно і практично в усіх країнах світу, що критерії розроблені тільки для виділення міських поселень. Вони базуються на врахуванні глибоких відмінностей індустріальної і землеробської праці. Проте єдиних критеріїв при віднесенні населених пунктів до категорії міських чи сільських не існує не лише у світі в цілому, а іноді навіть в межах однієї країни [2, 23].

Усю різноманітність критеріїв, що використовуються національними статистичними органами різних країн світу для виділення міст, можна звести до п'яти основних типів [4, 26, 34]:

- 1) критерій людності (кількості жителів);
- 2) адміністративний критерій;
- 3) критерій густоти населення та щільності забудови;
- 4) критерій міських ознак;

5) критерій господарських функцій поселень.

Указані критерії мають різне застосування. Частина з них виступає головними, частина - додатковими. Вони можуть використовуватись і окремо, і в комбінації з іншими.

Найбільш поширеним і одночасно найбільш зручним для використання є критерій людності. Він використовується практично в усіх країнах світу, причому в більшості випадків саме як головний. Втім єдиного цензу людності для визначення міських поселень не існує. Наприклад, у США містом вважається населений пункт, що має 2,5 тис. жителів, в Індонезії - 1 тис., в Індії, Пакистані, Непалі - 5 тис.чол., Туреччині - 10 тис., Нідерландах - 20 тис. жителів [11].

Досить широко застосовується другий, адміністративний критерій. В переважній більшості країн світу він застосовується в комбінації з іншими й відіграє при цьому додаткову роль. Як головний даний критерій використовується в Алжирі та Еквадорі. Так, в Алжирі до міст віднесені 55 найбільш важливих общин з місцевим самоврядуванням. В Еквадорі містами вважаються всі столиці провінцій і кантонів, незалежно від кількості жителів у них.

Критерій густоти населення та щільності забудови використовується переважно як додатковий насамперед в економічно розвинутих країнах з високим рівнем урбанізованості. Наприклад, в Японії містом вважається населений пункт, що має 50 тис. жителів і густоту населення, що перевищує 4 тис. чол./км². У Франції додатковим критерієм є щільність забудови. Лише в Гонконгу цей критерій використовується як головний.

Значно менше використовується такий критерій як наявність міських ознак. Сфера його застосування обмежується, як правило, групою країн, що розвиваються, де при слабкому рівні розвитку міської мережі наявність вулиць з бетонним покриттям, міського транспорту, висотної забудови є важливим чинником виділення міст.

До важливих, хоч і менш поширених, належить критерій господарських функцій поселень. Він використовується в багатьох країнах, проте єдиного показника не існує. Так, в Індії населений пункт певної людності вважається містом тоді, коли не менше $3/4$ працездатних чоловіків зайняті не в сільському господарстві. Цей критерій застосовується переважно в комбінації з критерієм людності.

В Україні для віднесення населених пунктів до категорії міст використовується два критерії - людності і зайнятості населення [33]. До категорії міст у нас відносяться населені пункти, що мають не менше 10 тис. жителів. При цьому слід зазначити, що закон про надання статусу міста не має зворотної дії. Тобто, отримавши статус міста, населений пункт не втрачає його і тоді, коли кількість жителів на певному етапі вже не відповідає вимогам критерію людності. Наразі в Україні нараховується десятки міст, людність яких менша 10 тис. чоловік, а місто Угнів Львівської області має лише 1,2 тис. жителів (найменше серед міст України) [41].

Другий критерій - частка зайнятих поза сільським господарством, - характеризується деякою розмитістю. В цілому в Україні містом вважається населений пункт, $2/3$ населення якого працює не в сільському господарстві. Разом з тим цей показник є неоднаковим для адміністративних центрів і населених пунктів, що не виконують ці функції. Показник зайнятості поза сільським господарством для перших на 10-15 % більший, ніж для других.

До числа міських поселень в Україні відносяться і селища міського типу (сmt). До категорії сmt можуть бути віднесені населені пункти, розташовані при промислових підприємствах, будовах, залізничних вузлах, а також населені пункти, на території яких розташовані вищі навчальні заклади, науково-дослідні установи, санаторії з населенням понад 2 тис. чоловік, з яких не менше $2/3$ становлять робітники, службовці та члени їх родин [42].

Найбільш узагальнююче визначення міста - населений пункт, жителі якого зайняті переважно не в сільському господарстві. Однак в повному розумінні цього слова місто стає містом досягнувши певного рівня складності своєї функціональної структури. Справжнє місто багатфункціональне, воно здатне генерувати нову якість, має соціальну привабливість для людей, є найбільш зручним місцем концентрації виробничої, соціальної та інтелектуальної видів діяльності.

Класифікація міст [11, 23, 43]. 1) за характером функцій, що виконуються містами виділяються дві групи: міста з провідними економічними функціями (промислові, транспортні, торгівельно-розподільчі центри) та неекономічними функціями (адміністративні, наукові, історичні, рекреаційні та інші центри). В залежності від кількості жителів міста можуть виконувати одну або кілька функцій. У першому випадку вони називаються монофункціональними, в другому - поліфункціональними центрами. Функціональний тип міста визначається на основі аналізу галузевої структури зайнятості його жителів.

Для кожного історичного відрізка часу характерні свої функціональні типи міст. Всі міста, що виникли у феодальну епоху, виконували адміністративно-політичні й торгово-ремісничі функції. У XIX-XX ст. головною містоутворюючою основою стала промисловість, яка в кінці XX ст. почала поступатися місцем невиробничій сфері.

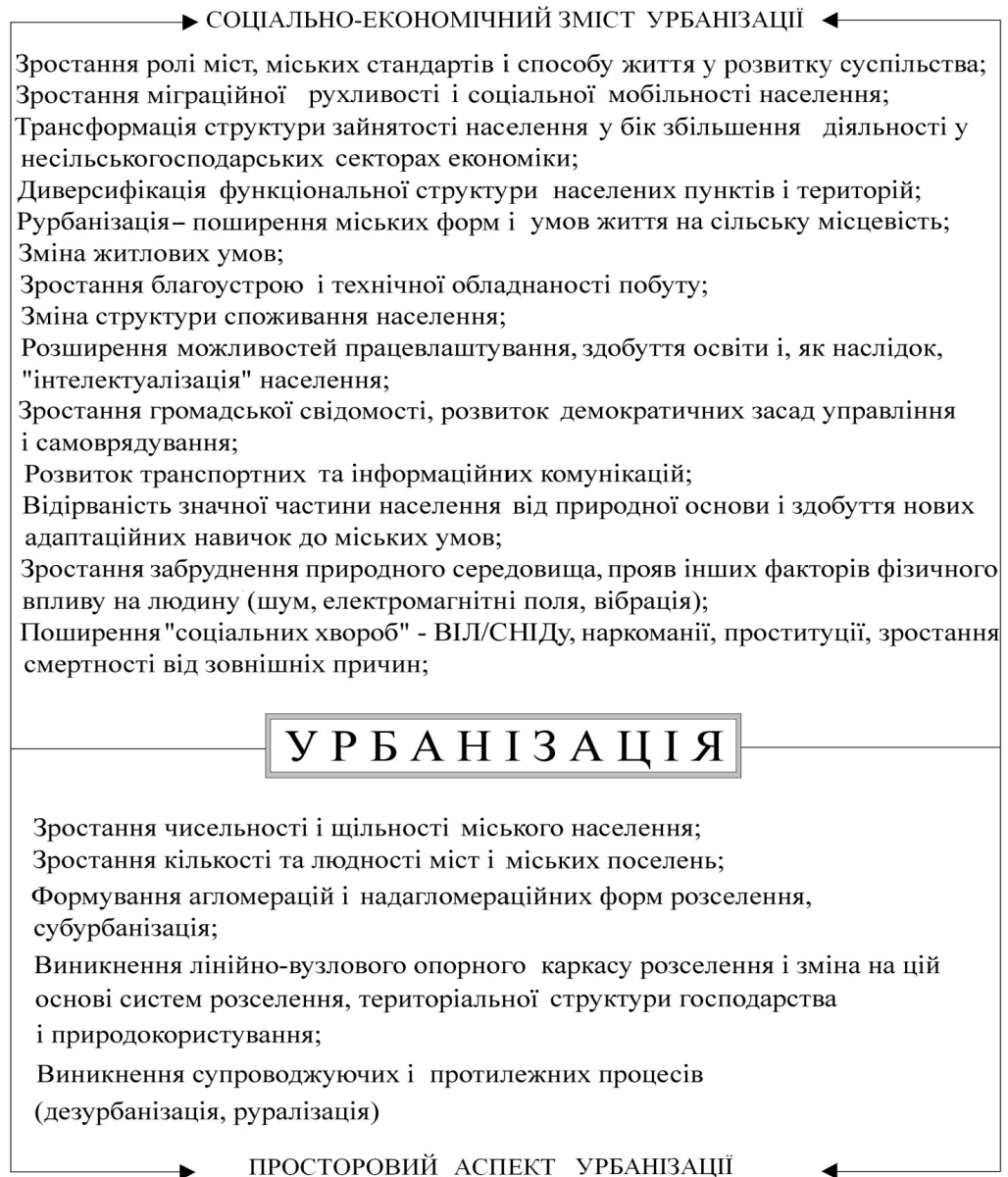
2) широкоживаною є класифікація міст за кількістю жителів. Є різні підходи до цього питання. Проте найбільш поширеною є така класифікація міст за людністю: до 50 тис. жителів – малі міста, 50-100 тис. - середні, 100-250 тис. - великі, 250 тис. - 1 млн.чол. - крупні, понад 1 млн.чоловік - найбільші (міста-мільйонери). Від людності міста залежить багато його ознак - темпи росту, деякі елементи демографічної

структури, характер планування та забудови, наявність різних видів внутрішньоміського транспорту.

1.3. Процеси урбанізації і просторові особливості їх перебігу в Світі.

Ріст числа міст, міського населення - невід'ємна складова риса розвитку людської цивілізації. Особливо швидко міське населення почало зростати у ХХ ст. Це знайшло своє відображення в географії населення, у складі якої сформувався такий специфічний науковий напрямок, як геоурбаністика (географія міст). Центральним процесом, який вивчається в її межах є процес урбанізації.

Сучасне визначення урбанізації сформулював російський урбаніст Ю.Л. Пивоваров. На його думку [35], “урбанізація - це історичний процес підвищення ролі міст у розвитку суспільства, утвердження міського способу життя як феномена культури й сучасної цивілізації”. Як соціально-економічний процес вона проявляється у зростанні числа міських поселень, особливо великих, посиленні концентрації в них населення, поширенні міського способу життя на всю мережу населених пунктів (рис. 1.1). Урбанізація пов'язана насамперед із міськими поселеннями, незважаючи на те, що середовищем її поширення є суспільство в цілому, а не лише місто. У поняття “урбанізація” включають не лише бурхливий розвиток і зростання міст, а також їх ролі у всіх сферах життя, а й якісні зміни суспільства - перетворення його переважно в міське за характером праці, способом життя, розвитком культури [13].

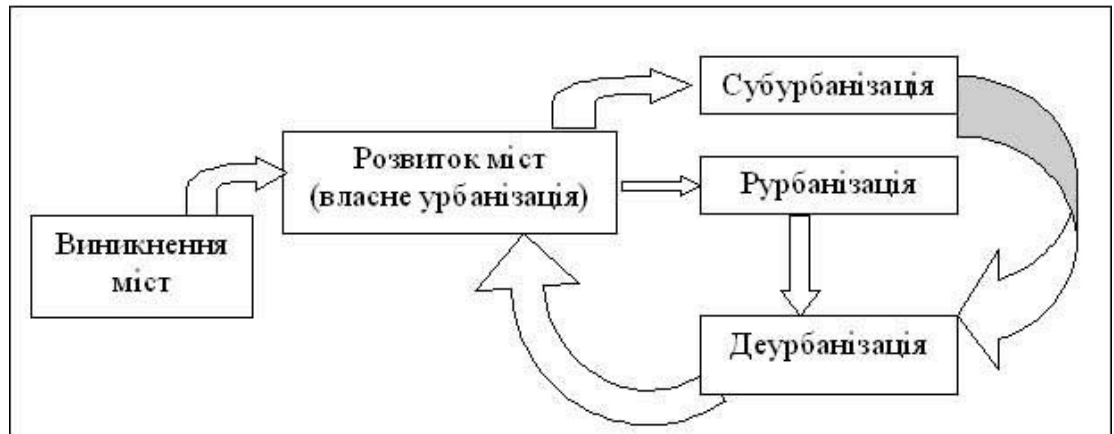

Рис.1.1. Зміст урбанізації з точки зору соціально-економічного і просторового розвитку регіонів [13]

Високі темпи росту міського населення світу у другій половині ХХ ст. обумовлені насамперед поєднанням двох таких факторів. По-перше, міграція сільського населення в міста у середині ХХ ст. набула таких масштабів, що її інколи називають “великим переселенням народів” ХХ ст. По-друге, величезне збільшення міграції в міста співпало в країнах, що розвиваються з демографічним вибухом, що сприяло небаченим раніше темпам приросту міського населення.

Більшість вчених виділяють такі три фази (етапи) урбанізації [7, 20, 21, 39, 41 тощо]:

- 1) власне урбанізація (процес зростання міст);
- 2) формування агломерацій, розмивання ядер міст – субурбанізація;
- 3) урбанізація сільських поселень у межах урбанізованої зони – урбанізація (рис.1.2).

Рис.1.2. Головні етапи урбанізації

Аналіз динаміки чисельності і частки міського населення по частинах світу, великих регіонах і окремих країнах показує, наскільки цей процес географічно не однорідний. З-поміж великих регіонів світу найвищу частку міських жителів мають Північна Америка та Австралія й Океанія (76 і 75 % відповідно). В Азії та Африці частка міського населення є найнижчою - 35 і 34 % відповідно [11].

Ще в кінці XIX ст. найбільші міста світу почали обростати приміською зоною. З часом вона стала важливою складовою частиною міст, в межах якої виникли міста-супутники, промислові підприємства, житлові масиви тощо. Великі міста, переступивши бар'єр адміністративної межі, подібно до жирової плями на воді почали розширюватися, займаючи все нові та нові території. Так виникла нова форма розселення, яка була названа агломерацією.

Найбільш інтенсивно міські агломерації почали формуватися, починаючи з 50-х років XX ст., коли в більшості країн світу завершився період розвитку урбанізації у “ширину”. Тепер агломерації виступають головним носієм урбанізації, а їх швидкий ріст став найважливішою

особливістю її сучасного етапу, невід'ємною складовою частиною розвитку людської цивілізації.

Агломерація (від лат. *agglomer* – нагромаджую) - це зосередження функціонально взаємозв'язаних міських поселень, ядром яких є значне місто, що швидко зростає. “Міська агломерація - комплексне територіальне угруповання міських та сільських поселень, які об'єднані в складну динамічну локальну систему різноманітними інтенсивними зв'язками - виробничими, трудовими, культурно-побутовими, рекреаційними, а також спільним використанням даного ареалу і його ресурсів” [24].

За положенням центра всі агломерації можна поділити на моно-і полі- центричні. Перші з них є більш поширеними. Вони формуються навколо одного великого центра. Прикладом таких агломерацій є Лондонська, Московська, Паризька, Київська [22]. Поліцентричні агломерації формуються, переважно, в районах видобутку корисних копалин на базі підприємств добувної промисловості (Донбас, Рур, Верхня Сілезія), в курортних районах, у районах інтенсивного сільського господарства з великою кількістю центрів переробки сільськогосподарської сировини.

Процес більш швидкого росту населення приміської зони в порівнянні з ядром агломерації і відповідного відтоку жителів, в результаті чого місто ніби розчиняється в приміській зоні, називається субурбанізацією. В основі субурбанізації лежить ряд причин [28].

1. Висока вартість землі в центрі агломерації в порівнянні з периферією.
2. Погіршення умов проживання населення через надмірну концентрацію виробництва, транспорту, населення та інфраструктури.
3. Удосконалення транспорту і його здешевлення, що дає можливість швидко дістатися центра.

4. Бажання людей проживати у власних односімейних будинках. Це характерно для населення економічно розвинутих країн з високим рівнем життя.

5. Обмеження промислового будівництва в центрі агломерацій. Наприклад, у Парижі відразу після II Світової війни було заборонено будувати промислові підприємства, якщо число зайнятих на них перевищує 50 чоловік, а площа - 500 м².

Деякі причини субурбанізації можуть діяти тільки в окремих країнах. Так, у США однією з причин швидкого росту приміської зони в 50-х роках ХХ ст. став закон про сегрегацію шкіл (спільне навчання білих і чорних дітей). З метою збереження свого престижу багато білих американців з високим достатком почали переселятися в приміську зону, де одночасно відкривалися школи для їх дітей [19].

Еволюція форм розселення під впливом концентрації виробництва в добу НТР приводить до зрощування й злиття агломерацій та утворення більш складних форм міського розселення. Ними є конурбації, мегалополіси та урбанізовані зони.

Конурбація включає кілька тісно взаємозв'язаних між собою агломерацій (як правило 3-5) з потужним центром. Наприклад, в Японії виділяється 13 конурбацій, у т.ч. Токійська, яка включає сім агломерацій із загальним числом жителів близько 28 млн. чоловік.

Ще більш складним утворенням, в порівнянні з агломерацією та конурбацією, є мегалополіс. Ця назва спочатку була власною. Французький географ Жан Готман назвав Мегалополісом урбанізовану зону вздовж Атлантичного узбережжя США від Бостона до Вашингтона. Саму ж назву він запозичив у древніх греків, де в минулому існувало місто Мегалополіс, котре утворилося від злиття 35 поселень. Пізніше ця назва почала застосовуватися до всіх подібних урбанізованих утворень. На сьогодні можна виділити кілька найбільших мегалополісів. Три з них сформувалися в США [11, 18].

Босваш, або Північно-Східний мегалополіс, сформувався на Атлантичному узбережжі США. Він займає смугу шириною 200 км і простягається майже на 1000 км від Бостона до Вашингтона, включаючи агломерації Нью-Йорка, Філадельфії, Бостона та ін. Тут живе майже 45 млн. чоловік, що становить близько 20 % усього та 1/3 міського населення США. Босваш - це величезне поєднання торгових, фінансових, виробничих, організаційно-господарських центрів різного рангу.

Другий мегалополіс США сформувався на півдні Великих озер, звідкіля і його назва – “Приозерний”. Він включає агломерації Чикаго, Детройта, Клівленда, Пітсбурга та інших міст. Загалом у цьому мегалополісі проживає понад 35 млн. чоловік.

На Тихоокеанському узбережжі США сформувався третій мегалополіс Сан-Сан, який простягається на 800 км від Сан-Франциско до Сан-Дієго, включаючи величезну агломерацію Лос-Анджелеса. Тут мешкає близько 20 млн. чоловік.

Найбільший за кількістю жителів мегалополіс склався в Японії. Він отримав назву Токайдо. До складу цього мегалополіса входить 20 агломерацій, найбільшими серед яких є Токійська, Нагойська, Осакська. В межах Токайдо проживає майже 50 % населення Японії та виробляється 2/3 промислової продукції цієї країни.

Два великі мегалополіси утворилися в Європі. Англійський мегалополіс сформувався в центральній Англії і включає 30 агломерацій, у т.ч. Лондона, Манчестера, Ліверпуля, Бірмінгема. Тут живе половина населення Великобританії.

Рейнський мегалополіс є міждержавним. Він включає агломерації півночі Франції, Бельгію, Нідерланди, Люксембург та Прирейнський район ФРН. Загалом мегалополіс включає 30 агломерацій, де мешкає понад 30 млн. чоловік [7, 11, 29].

Більш складною та крупномасштабною системою розселення вважається урбанізована зона. Виділяється кілька таких зон,

найбільшими серед яких є Лондон-Париж-Рур та Атлантичне узбережжя США.

Наголосимо, що зараз в Україні на законодавчому рівні у визначенні територій за видами переважного використання застосовують такі поняття як «зони сільського господарства» з одного боку, й «зони урбанізації» – з іншого. Таке розуміння урбанізації дає основу для подальших її досліджень, перш за все – у конструктивно-географічному аспекті.

Протягом ХХ ст. на території України відбулись докорінні зміни у розміщенні міського і сільського населення. У дореволюційний період у сільській місцевості України проживало 80% населення [33]. Соціальні зміни, індустріалізація, освоєння нових територій, створення великих наукових центрів, важкі умови життя на селі зумовили інтенсивні процеси індустріалізації, тобто розвиток міст. Відповідно зростання міського населення становило 68%, а сільське населення складає зараз лише 32%. Частка міського населення, як і його густота територіально диференційована. Міське населення тісно пов'язане з розміщенням промисловості [16, 25]. А також, залежність виникнення самих міст і значний приплив сільського населення до них.

РОЗДІЛ 2

МІСТА ЯК ЦЕНТРАЛЬНІ ЕЛЕМЕНТИ СИСТЕМИ РОЗСЕЛЕННЯ І ФОКУСИ УРБАНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Місто – це населений пункт, який виконує промислові, транспортні, культурно-торгівельні та адміністративні функції, а його населення складається переважно з робітників, службовців та їхніх сімей.

Міста поділяють на економічні (промислові, транспортні, торгово-розподільні) та неекономічні (адміністративні, культурницькі, рекреаційні тощо). Часто міста виконують якусь одну функцію, тому їх називають малофункціональними. Проте найчастіше вони є поліфункціональними [23].

Більшість міських жителів припадає на так звані містечка – проміжну між містом і селом ланку поселень. Розміщуються вони навколо промислових підприємств, залізничних вузлів, курортів чи санаторіїв. У них мешкають дві чи більше тисяч, переважно робітників і службовців, членів їхніх сімей.

Розрізняють містечка індустріальні, агропромислові, сільськогосподарські, несільськогосподарські та мішаного типу [29].

Складне ціле, яким являється місто, може успішно працювати лише тоді, якщо воно створене системою. Воно складається з різних за призначенням частин, які доповнюють одна одну, знаходяться у відносинах взаємозв'язків і взаємозалежності. Складовим частинам міста характерна співрозмірність, визначене їх функціями розміщення, рівномірні зв'язки. Всі функціональні частини міста об'єднані спільною ресурсною базою, яка розміщена на міській території, спільністю місця. Всі вони враховують і формування міського середовища. Зміна одних призводить до зміни інших [3].

З погляду географії, місто представляє сукупність трьох основних підсистем: населення, економічна база, сфера життєзабезпечення.

Кожна з них має свою специфічну територіальну організацію, а всі вони формують загальноміську планову структуру. Своєрідність міста як складної системи полягає в тому, що воно включає в себе елементи соціальні, технічні та природні[43].

Населення. Місто – перш за все великий населений пункт, в якому люди знаходяться в контакті один з одним. Населення – головна підсистема міста, визначаюча параметри і організацію всіх інших підсистем (складових). Його людність (число жителів) – базовий показник для всіх містобудівних розрахунків і для одержання показників, які характеризують місто з різних точок зору.

Населення міста поліструктурне. В різних зрізах структури населення виражаються багато важливих сторін діяльності і особливостей міста. Структура зайнятості, розподілення працюючого населення по галузям господарства, дає уявлення про функціональний тип міста. Інформація про надходження нового населення – важлива характеристика динамічного розвитку міста [40].

Міське населення формується за рахунок трьох джерел: а) природного приросту; б) механічного приросту; в) перетворення сільських поселень або включення їх до складу міста. Співвідношення природного і механічного приросту залежить від типу міста, його “віку” та розмірів. Нові міста формують своє поселення за рахунок механічного приросту. В той же час і показники природного приросту внаслідок високої народжуваності (відмічається перевага молодого віку) і низька смертність тут також більша. Великі міста притягують людей, а малі – віддають населення, і їх людність змінюється незначно [38]. По національній структурі міське населення більш неоднорідне, ніж сільське. Міста – вузли міграційних потоків.

Нові міста, формують своє населення за рахунок активного залучення мігрантів з багатьох районів країни. А малі міста, частіше втрачають населення.

Для великих міст характерна висока рухомість населення внаслідок просторової диференціації місць проживання, місць прикладання праці і об'єктів сфери послуг. Розростання міст викликає видовження маршрутів міського транспорту, ускладнює транспортне обслуговування. Збільшується кількість пересадок, і внаслідок цього поїздки забирають у міських жителів багато часу [15].

Центр великого міста приваблює вдень великі маси як жителів міста, так і приїжджих, в результаті його денне населення набагато більше нічного. В “спальних” районах спостерігається зворотна картина. Міські жителі виїжджають в приміську зону, особливо активно влітку та на вихідні. Тому в кінці тижня чисельність населення міста значно скорочується. Таким чином чисельність міського населення демонструє добові, тижневі та сезонні циклічні коливання [42].

Розміщення населення по території міста неоднорідне. В центрі міста утворюється зниження щільності, навколо – максимум щільності, а до периферії вона поступово знижується, інколи нерівномірно в різних від центра напрямках [36].

Економічна база міста. Вона складається з двох основних частин – містоутворюючих та містообслуговуючих галузей.

Містоутворюючі галузі характеризують виробниче обличчя міста, його спеціалізацію, місце в суспільному поділі праці і роботу міста для задоволення потреб країни, регіону, оточення міста. Містоутворюючі галузі або база, - та основа, яка визвала місто до життя.

Містообслуговуючі галузі існують для самого міста, його населення. Вони виробляють продукцію, яку споживають на місці. Нечіткий поділ галузей на містоутворюючі викликані тим, що одні й тіж

підприємства можуть випускати продукцію яка призначена для вивозу в інші центри і райони, так і розрахована на місцевого споживача[17].

Прагнення різних галузей використовувати місто як інтегральну містобудівну інфраструктуру, яка має комплекс умов для розвитку багатьох виробництв, призводить до рішень, далеко не завжди враховуючих інтереси міста як цілого і як середовища для життя людей. Містоутворююча база разом з усім містом знаходиться в процесі постійної еволюції, саме вона виступає в ролі ініціатора необхідних змін.

Спеціалізація міста, визначається галузями місто утворюючої бази, особливості функціональної структури служать основою для функціональної типології міст. Важливий показник при цьому – ступінь розвитку функціональної структури. По цьому показнику міста поділяють на дві великі групи – однофункціональні та багатофункціональним [32].

Сфера життєзабезпечення. Вона включає різноманітні галузі соціальної і технічної інфраструктури (транспорт, інженерні системи, будинки, сферу обслуговування), які забезпечують життя населення і функціонування економічної бази.

Соціальна інфраструктура орієнтується на забезпечення потреб міського населення в різних видах обслуговування – в освіті, лікуванні, відпочинку і пошиві взуття та одягу, ремонті побутової техніки, квартир. Набір видів послуг, запропонованих населенню, надзвичайно широкий, у зв'язку з чим ця сфера має багато галузей. Розподілення установ і підприємств обслуговування по території міста залежить від частоти їх відвідування жителями міста і від характеру послуг. Об'єкти зайняті щоденним обслуговуванням, максимально наближені до жилих мікрорайонів, вбудовані в них. Установи і підприємства, які надають послуги періодично, розташовані поблизу часто відвідуваних місць, які характеризуються доброю доступністю. Об'єкти культурної

інфраструктури – театри, концертні зали, музеї а також найбільші універмаги і головні спеціалізовані магазини – тяжіють до центрального району міста[13].

Транспорт пов'язує всі частини міста між собою, і кожна з них – з центром, забезпечує взаємодію всіх міських підсистем.

Необхідність в транспорті виникає при досягненні містом великих розмірів, в той час як мале місто можна назвати містом пішоходів. Чим більше місто, тим більше видів транспорту в ньому використовується. В містах-мільйонерах до наземних видів транспорту – трамваю, автобуса, тролейбуса – приєднується підземний – метрополітен [31].

Поряд з транспортом інженерне забезпечення життєдіяльності міста включає системи водо- і енергозабезпечення, очищення стічних вод, сміттєвивіз та утилізацію відходів. Без транспорту і інженерного обладнання була б неможлива досягнута концентрація у містах людей і підприємств. Всі підсистеми міста взаємопов'язані і розвиваються в співвідношенні одна з одною. В той же час місто як система відрізняється еластичністю. Відповідність його підсистем не носить жорсткого характеру. В результаті природного і механічного переміщення населення поновлюється. Працездатні жителі працюють не тільки в межах міста, але і в приміській зоні. Економічна база притягує на роботу людей, які проживають за містом, поблизу розташованих селах [24, 35].

Одним із важливих розділів вивчення міст являється їх класифікація і типологія. Під класифікацією звичайно розуміють розподіл міст за певною ознакою або їх поєднанням. Типологія – виділення сукупності міст за найбільш важливою ознакою.

Найчастіше в географії використовують класифікації міських поселень [6, 34]:

- 1) за розмірами (території, чисельності населення);
- 2) функціями;

- 3) ступенем участі в територіальному поділі праці;
- 4) походженням;
- 5) за ЕГП.

Класифікація за розмірами міст широко розповсюджена. Від розміру міста залежать багато його ознак – темпи росту, елементи демографічної, функціональної і планувальної структури та інше.

Класифікація і типологія міст за функціями відображає їх найбільш важливі особливості. Існують різноманітні варіанти таких схем, запропоновані радянськими і закордонними авторами в 1940-60 роки і які мають багато спільних рис. За перевагою і поєднанням різних функцій можна виділити п'ять основних типів міст.

1. Багатофункціональні, які поєднують адміністративно-політичні, культурні і економічні функції місто утворюючого значення з розвинутою промисловістю і транспортом. Зазвичай це великі міста, які є важливими районоутворюючими центрами з широкими і різноманітними зв'язками.
2. Міста з перевагою промислових і транспортних функцій міжрайонного значення. Схематично цей тип міст можна розділити на промислові, транспортні, промислово-транспортні.
3. Міста з переважанням адміністративних, культурних і обслуговуючих функцій. Звичайно це невеликі поселення – місцеві центри нижчих адміністративних районів з розвинутими організаційно-господарськими видами діяльності.
4. Міста-курорти.
5. Міста - наукові центри [37].

Для об'єктивного виділення функціональних типів міст по складу їх функцій користуються звичайно даними про розподіл зайнятого населення за галузями і видами діяльності, розділяючи при цьому працюючих в містоутворюючій і містообслуговуючій сферах діяльності і аналізуючи структуру перших.

За ступенем участі в територіальному поділі праці виділяють міста, які беруть участь переважно в місцевих зв'язках (вони обслуговують невеликі території і є місцевими центрами), в районному, міжрайонному, міжнародному поділі праці. Ці різниці відображають масштабність містоутворюючих функцій, що виконуються містом.

Для генетичної класифікації міст їх розділяють за часом і причинами виникнення, а також враховують ступінь збереження різноманітних історичних рис в сучасному плануванні і вигляді міста. Така класифікація важлива, наприклад, при вивченні внутрішньої географії міста, для вирішення його планувальних робіт та проблем.

Найбільш складна і найменш опрацьована типологія міст за їх економіко-географічним положенням, яка дозволяє визначити напрямок майбутнього розвитку міста шляхом оцінки потенціальних можливостей району або якоїсь її фокусної точки. В залежності від ЕГП виділяють різні типи міст, наприклад, розміщені у вузлах перетину транспортних шляхів, в районах інтенсивного сільського господарства і т.д. [21].

Місто – це складна, відкрита, динамічна, неприродно-природна система. Складові його частини розрізняються за віком, за ступенем динамізму, в процесі еволюції показують різну здатність до змін і різні темпи змін. Реально місто ніколи і не знаходиться в повністю збалансованому стані. Завжди в його розвитку щось випереджувало, а щось відставало [8].

Американському географу Б. Беррі належить вираз, який в геоурбаністиці став крилатим: “Місто – система в системі міст” Це дійсно так. Поряд з інтегральними системами міст – агломераціями, регіональними системами, в які окремо нами розглянуте місто входить як ціле, займаючи ту чи іншу ланку ієрархії місто включається в більш складні територіальні соціально-економічні системи окремими своїми елементами. Населення міста входить в більш спільну і широкую територіальну спільність людей в межах регіону або країни. Його вузол

зовнішнього транспорту – в єдину транспортну систему держави. Його основні підприємства (кожне окремо) – в склад відповідних галузевих систем, які склалися в межах країни [20].

РОЗДІЛ 3

ПРАКТИКА ВИВЧЕННЯ ПРОЦЕСІВ УРБАНІЗАЦІЇ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ГЕОГРАФІЇ

3.1. Урбанізаційні процеси в Україні і їх вивчення у шкільному курсі географії: складні питання і тематичні акценти

Загальноосвітня цінність географії у школі полягає у формуванні природничо-наукової картини світу, світоглядного розуміння природи Землі, географічної оболонки як довкілля життєдіяльності людини. Зрозуміло, що викладання у сучасній школі є неможливим без формування цілісної картини процесів, що відбуваються у територіальній організації суспільства і мають певні просторові і часові особливості, закономірності. Роль населення у формуванні територіальної організації суспільства багатоаспектна і визначальна, оскільки мережа поселень різних розмірів і типів разом з транспортними комунікаціями формує каркас територіальної організації [43, С.267]. Життя висуває нові вимоги до якості середовища, і міста, як і раніше, продовжують відігравати особливу роль у формуванні цієї якості. Міста займають чільне місце у цьому каркасі, оскільки є фокусами суспільно життєдіяльності і центрами систем розселення різних масштабів і рангів. Незважаючи на важливість аналізу територіальної організації розселення, агломераційних форм, на перший план сьогодні висуваються завдання дослідження людини та умов її життя у міській і сільській місцевостях, а також нерівномірність цих умов, яка підсилюється процесом відтоку населення у міста. Важливо ще у шкільні роки дати молоді відповідне розуміння такого складного і неоднозначного процесу як урбанізація [30]. Саме тому вивченню урбанізаційних процесів у шкільному курсі географії слід приділити суттєву увагу.

Урбанізацію вважають всесвітнім процесом, характерним для XX-XXI століть. У XX столітті весь світ став переселятися у міста, а з початку 1960-х рр., з поширенням у сільській місцевості міського способу життя і масовою автомобілізацією, у розвинутих країнах спостерігається зворотній процес – так звана субурбанізація, пов'язана з переміщенням населення у передмістя [2]. У країнах, що розвиваються, окремих західних країнах і країнах з перехідною економікою процес переміщення населення у міста триває і домінує серед інших видів внутрішнього механічного руху населення, особливо у напрямку найбільших міст.

Розмах процесу урбанізації в Україні і світі загалом дозволяє стверджувати, що однією з глобальних закономірностей є розвиток суспільства в напрямку переважно «міського» існування. Водночас, процес урбанізації йде нерівномірно і неоднорідно. Урбанізація являє собою складний процес, середовищем якого стає все суспільство загалом [27]. Особливості сучасного етапу урбанізаційних процесів в Україні полягають у тому, що демографічний ресурс зростання міського населення вичерпується набагато швидше, ніж потенціал переваг поширення міського способу життя [12]. Комплексне географічне вивчення урбанізованості регіонів України, особливостей прояву урбанізаційних процесів в межах окремих територій передбачає:

- визначення і дослідження теоретичних основ розвитку урбанізаційних процесів, їх динамічних та історичних аспектів;
- аналіз наукових досліджень урбанізації в її різноманітних проявах;
- виявлення специфічних рис розвитку урбанізаційних процесів в Україні;
- характеристика урбанізаційних процесів в регіонах України.

В Україні урбанізація має певні особливості – Україна, формально високоурбанізована країна з часткою міського населення майже 70%, поступається багатьом розвинутих країнам за показниками

сформованості дійсно міського способу життя, що можна пояснити такими факторами [33]:

- абсолютний пріоритет політичних, зокрема оборонних цілей, який обумовив майже насильну урбанізацію, що перетворилась на засіб розвитку промисловості країни;
- погляд на населення в містах як на джерело, перш за все, робочої сили для промислового виробництва;
- нівелювання різниці між містом і селом, наслідком чого стало віддання переваги містам чи укрупненням населених пунктів будь-якого рівня, зміни соціальної структури суспільства;
- єдині стандарти планування, забудови міст, розвитку комунального господарства.

У історичному аспекті порівняно з іншими європейськими країнами, урбанізація відбувалась в Україні із значним запізненням як у кількісному, так і в якісному плані. На відміну від багатьох країн Європи, міста в Україні здебільшого молоді, але є й такі, які виникли ще до нової ери, у феодальний період. Розгортання урбанізації як широкого процесу, визначеного індустріальним розвитком, стосується епохи “соціалістичного будівництва”. Потужний поштовх урбанізації було надано у кінці 1920-х рр. Найбільші ж темпи зростання кількості міст і міського населення відповідають періоду 30-х рр. ХХ ст. З 1926 р. до 1989 р. кількість міст в Україні збільшилась у 4,7 рази [6].

Урбанізація в Україні в територіальному аспекті дуже нерівномірна – міське населення зосереджується насамперед у східних індустріалізованих областях – Донецькій, Луганській, Дніпропетровській, Запорізькій і Харківській, а також у Київській області. Західні і центральні регіони України значно поступаються східним за часткою міських жителів, хоча протягом останніх років ця частка повільно зростала.

Найбільш серйозною проблемою урбаністичного розвитку є

побутова оснащеність, насамперед, забезпеченість міст каналізацією, ванними, відсутність елементарних зручностей (туалет надворі) тощо. В середньому кожне п'яте місто в Україні не обладнане окремою каналізаційною мережею, тобто, має переважно сільські умови життя. Дослідження на регіональному рівні доводять, що в окремих містах така ситуація є значно гіршою [12, 32]. В якості підсумку можна стверджувати, що значна частина поселень в Україні, які формально вважаються міськими, знаходяться на межі між містом і селом. Істотна частка населення проживає у міських поселеннях з напівсільськими умовами. Велика кількість людей, яку важко порахувати, із задоволенням відпочивають, працюють і живуть на дачах [28], причому на це особливо не впливає ні віддаленість садової ділянки чи городу від міста, ні економічна доцільність сезонного самозабезпечення продовольством. Очевидно, що сільський менталітет багатьох жителів «перекочував» в міста, що також свідчить про молодість і незавершеність урбанізації. Факт інтенсивної урбанізації в Україні та її результати ні в якому разі не можуть заперечуватися, проте розгляд цих питань у сучасних проявах, тренда і особливостях під час вивчення географії в школі є беззаперечним.

3.2. Використання результатів дослідження у шкільному курсі географії.

В останній час соціально-економічний розвиток України був пов'язаний з глибокими якісними змінами в усіх сферах господарства і суспільного життя населення. Чітко визначилась взаємозалежність в організації територіальних спільностей людей з природними та економічними чинниками, які обумовлюють інтенсивність взаємодії між системами розселення. Це спонукало до започаткування досліджень системи функціональних зв'язків просторової організації процесів

життєдіяльності населення і формування територіальних систем різних типів.

Проаналізувавши програму можна відмітити, що дипломна робота має доцільність для використання її матеріалів в різних курсах шкільної географії – починаючи з 6 і до 9 класу. В залежності від типу уроку можна використовувати різні методи навчання: пояснювально-ілюстративний, дослідницький, частково пошуковий, а головне використовувати краєзнавчий принцип навчання [5].

Ази географії учні здобувають у початковій школі, але закріплення їх, вживання власне географічних термінів починається з курсу у 6 класі. Тут вони можуть одержати елементарні знання про свою місцевість. “Загальна географія” є першим суто географічним курсом у шкільному курсі. Він покликаний у доступній, відповідно до віку школярів, формі розкрити матеріальну сутність навколишнього світу, встановити глибокі причинно-наслідкові зв’язки між природними об’єктами та явищами, дати загальне уявлення про місце людини на Землі та її господарську діяльність, але все це неможливо без використання краєзнавчого принципу навчання.

Під час вивчення географії материків та океанів у 7 класі доцільно буде використати матеріали роботи при вивченні розділу “Земля – наш спільний дім”, а саме при розгляді взаємодії природи і людини та зміни взаємозв’язків між компонентами природи під впливом господарської діяльності людини.

Найбільш широкі можливості для використання матеріалів дослідження представлені у 8 та 9 класах при вивченні курсу “Географія України”. Так, у 9 класі, вивчаючи населення України, можливе використання матеріалів роботи одержуючи знання про: кількість і густоту населення, міське і сільське населення, міграції населення. Аналогічно, розглядаючи економічну і соціальну географію своєї області матеріали роботи можна використати при вивченні систем

розселення Херсонської області. Матеріали роботи можливо застосувати при вивченні таких тем: “Населені пункти, свій населений пункт, господарська діяльність і побут населення свого населеного пункту” та “Природа та населення своєї місцевості”. Формуванню наукового і суспільно свідомого світогляду в учнів сприятиме розкриття взаємозв’язків між глобальними проблемами людства і вивчення їх проявів на прикладі рідного краю.

Можливим стане використання цих даних при підготовці уроку з розділу V «Природа та населення свого адміністративного регіону» на тему «Населення Херсонської області»:

Тема: Населення Херсонської області.

Мета: розкрити особливості структури населення та демографічної ситуації в Херсонській області; пояснити сутність системи розселення та основні етапи історії заселення території Херсонської області; розвивати вміння учнів логічно мислити та робити висновки; виховувати любов до рідного краю.

Тип уроку: урок засвоєння нових знань.

Методи і пояснювально-ілюстративний, власне-

методичні прийоми: репродуктивний; бесіда, розповідь, робота з картами.

Засоби навчання: карта населення України, карта-схема системи розселення Херсонської області, адміністративна карта Херсонської області, записи на дошці, роздатковий матеріал.

Пізнавальні задачі: Яка структура населення Херсонської області?

Які особливості Херсонської обласної локальної системи розселення?

Структура уроку:

1. Організація навчальної діяльності.
2. Мотивація навчальної діяльності.
3. Вивчення нового матеріалу.
4. Закріплення та корекція нових знань.
5. Підсумок уроку.
6. Домашнє завдання.

Хід уроку

1.	Організація навчальної діяльності.
2.	Мотивація навчальної діяльності.
Бесіда	- Сьогодні на уроці ми з вами продовжуємо вивчати свою область.
?	За планом соціально-економічної характеристики своєї області визначте, що ми повинні зараз вивчати?
?	А чому взагалі необхідно вивчати населення?
Пояснення	Без населення не можливий ні економічний ні соціальний розвиток жодної території. Лише маючи знання про кількість населення, його статеву та вікову структуру, про демографічну ситуацію, розвиток системи розселення можливо розгортати певні галузі виробництва, прогнозувати перспективи розвитку тощо.
3.	Вивчення нового матеріалу з елементами актуалізації.
	Записуємо тему уроку “Населення Херсонської області”.
?	- Ми з вами на початку курсу вивчали розділ “Населення України”. Давайте згадаємо найголовніше.
?	Розкрийте зміст поняття “населення”.
?	Яка кількість населення в Україні?
Бесіда	Якими чинниками зумовлена нерівномірність

	<p>? розміщення населення в нашій країні?</p> <p>Чи може розвиток економіки країни, спеціалізація її окремих галузей впливати на густоту і розміщення населення?</p>
	<p>? Які області України мають найбільшу, а які найменшу густоту населення? Чому?</p> <p>- Ми з вами визначали кількість і густоту населення Херсонської області, згадаємо це.</p>
	<p>? Яка кількість населення в Херсонській області?</p>
Робота з картою	<p>Яка густота населення в Херсонській області?</p> <p>Співставте за картою густоту населення Херсонської області та інших областей, зробіть висновок.</p>
Запис у зошит	<p>Кількість населення Херсонської області за даними на 01.01.2001 рік становить 1175 тисяч чоловік. щільність населення області – 41 чоловіки на 1 кв. км. Херсонська область має одну з найнижчих в Україні густоту населення.</p> <p>В Україні густота населення складає 80 осіб на 1км². Найгустіше заселені південно-західна частина області та Приморські райони. Особливо низький цей показник у Верхньорогачицькому районі – 14 осіб на 1 км², Іванівському та Нижньосірогозькому районах – по 16 осіб на 1 км². В Херсонській області статева структура населення така ж сама, як і в Україні, а вікова структура має свої особливості.</p>
Розповідь	<p>? Поміркуйте, чому людей похилого віку відносно більше ніж в інших областях?</p> <p>? Який національний склад населення області?</p>
	<p>Демографічна ситуація в області також схожа із загальноукраїнською.</p> <p>В останні роки в області спостерігається зменшення</p>

	<p>кількості населення. Це пов'язано з тим, що смертність тепер переважає над народжуваністю, тобто природний приріст став від'ємним.</p>
<p>Запис у зошит</p>	<p>На зменшення кількості населення області також впливають міграційні процеси. За останні роки кількість вибулих з області переважає над кількістю таких, що прибувають в нашу область. В 1999 році кількість людей, які переселились в інші місця, склала більше 22 тисяч осіб, а прибуло в нашу область близько 19 тисяч осіб. Люди переселяються в</p>
<p>Розповідь</p>	<p>основному в інші регіони України, також за її межі – в Росію, Білорусь, Ізраїль, Німеччину, та інші країни. Це явище пояснюється скрутним економічним положенням населення.</p>
<p>Карта-схема Херсонської системи розселення</p>	<p>Згадайте, що таке система розселення? На карті-схемі ви бачите схематичне зображення системи розселення Херсонської області. На території Херсонської області сформувалась власна система розселення з центром у місті Херсоні, як історичному центрі даної території.</p>
<p>Розповідь</p>	<p>Систему розселення Херсонщини створюють 699 населених пунктів, з них 39 міських та 660 сільських. Міські населені пункти – це 9 міст та 30 селищ міського типу. У них проживає 60,1% населення області, що значно нижче середнього рівня урбанізації в Україні. Переважають середні і малі міста, розташовані вздовж морського узбережжя, по Дніпру та на перехрестях основних транспортних магістралей. Близько 2/3 міського населення сконцентровано в місті Херсоні, який разом з своїми містами супутниками –</p>

	<p>Цюрупинськом та Голою Пристанню утворює Херсонську міську агломерацію. Система міського розселення формується у пониззі Каховського водосховища – Нова Каховка, Таврійськ, Каховка, Берислав. Інші міста області – Скадовськ, Генічеськ. Історія заселення території Херсонської області зіграла значну роль в процесі формування Херсонської системи розселення.</p>
?	<p>Згадайте, які основні етапи заселення території області? Сучасна територія області має власний адміністративно-територіальний поділ.</p>
Робота з картою	<p>Дайте відповідь на запитання та покажіть за картою:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Скільки адміністративних районів в області? Назвіть їх.
?	<ul style="list-style-type: none"> - Скільки міст в Херсонській області? Перерахуйте їх.
?	<ul style="list-style-type: none"> - Яке населення переважає? (міське чи сільське)
Запис у зошит	<ul style="list-style-type: none"> - Чи є в області агломерації? <p>Згадайте функціональну типологію міських та сільських населених пунктів та охарактеризуйте за нею населені пункти Херсонської системи розселення. Всі міста Херсонської області за виконуваними функціями можна охарактеризувати наступним чином: Херсон – крупний багатофункціональний центр обласної системи розселення, який виконує адміністративно-політичні, економічні, організуючі та культурні функції; Берислав, Таврійськ – організаційно-господарчий та культурно-побутовий центр районного значення, центр АПК; Гола Пристань,</p>

Генічеськ, Цюрупинськ - організаційно-господарчий та культурно-побутовий центр обласного значення, центр АПК, лікувально-оздоровчий центр; Каховка, Нова Каховка – промисловий центр, Скадовськ – промисловий та лікувально-оздоровчий центр.

Переважна більшість сільських населених пунктів Херсонська область відноситься до сільськогосподарських поселень. Інші поселення області – несільськогосподарські – більше розповсюджені в приміській зоні Херсону та на Азово-Чорноморському узбережжі. До них відносять такі населені пункти, як Камишани, селище Геологів, Степанівна, Красне, Лазурне, Хорли та інші.

4. Закріплення та корекція нових знань.

Завдання

За даними таблиці визначте до якої категорії міст за кількістю жителів належать міста Херсонської області. (На кожному парту роздається зразок таблиці)

№	Назва міста	Кількість населення, тис. осіб
1	Херсон	367,2
2	Нова Каховка	74,6
3	Каховка	38,2
4	Берислав	17,0
5	Гола Пристань	15,3
6	Генічеськ	23,7
7	Таврійськ	12,2
8	Скадовськ	21,6
9	Цюрупинськ	27,0

Відповідь запишіть у вигляді схеми.

Підсумок уроку.

Схема на дошці

<p>5.</p> <p>Бесіда</p>	<p>Сьогодні ми вивчили населення Херсонської області. Пригадаймо основне.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Яка вікова і статева структура населення? - Яка національна структура? - Яка демографічна ситуація? - Яка система розселення в Херсонській області? - Які основні етапи розселення в Херсонській області? - Який адміністративно-територіальний поділ області? - Охарактеризуйте населені пункти Херсонської системи розселення? <p>6. Домашнє завдання.</p> <p>Вміти давати комплексну характеристику населенню Херсонської області.</p>
-------------------------	--

Набуває дедалі більшої актуальності і пріоритетності розвиток досліджень у галузі географії населення, зокрема такий науковий напрям як територіальна організація населення (вивчення сіток поселень і систем розселення, роль міст як елементів системи розселення). Закономірно, що і в шкільному курсі географії будуть відображені наукові досягнення в цьому напрямку досліджень населення.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження специфіки урбанізаційних процесів, міського розвитку в Світі і Україні і методичних особливостей використання цих матеріалів у шкільному курсі географії дає підстави для наступних висновків:

1. Розмах процесу урбанізації в Україні і світі загалом дозволяє стверджувати, що однією з глобальних закономірностей є розвиток суспільства в напрямку переважно «міського» існування. Водночас, процес урбанізації йде нерівномірно і неоднорідно. Свої особливості він має і в Україні. Урбанізація представляє собою складний процес, середовищем якого є все суспільство загалом. Будучи формально високоурбанізованою країною, за показниками «якості» урбанізації Україна поступається багатьом розвинутим країнам. Частково через сучасні соціально-економічні проблеми, але більше через історичні особливості розвитку міст і міської місцевості.

2. Роль населення у формуванні територіальної організації суспільства багатоаспектна і визначальна, оскільки мережа поселень різних розмірів і типів разом з транспортними комунікаціями формує каркас територіальної організації. Життя висуває вимоги щодо якості середовища, а міста, як і раніше, продовжують відігравати провідну роль у формуванні цієї якості. Міста займають чільне місце у цьому каркасі, оскільки є фокусами суспільно життєдіяльності і центрами систем розселення різних масштабів і рангів.

3. Особливості сучасного етапу урбанізаційних процесів в Україні полягають у тому, що демографічний ресурс збільшення міського населення вичерпується швидше, ніж потенціал переваг поширення міського способу життя. Комплексне географічне вивчення урбанізованості регіонів України, особливостей прояву урбанізаційних процесів в межах окремих територій передбачає:

- визначення і дослідження теоретичних основ розвитку урбанізаційних процесів, їх динамічних та історичних аспектів;
- аналіз наукових досліджень урбанізації в її різноманітних проявах;
- виявлення специфічних рис розвитку урбанізаційних процесів в Україні;
- характеристика урбанізаційних процесів в регіонах України.

3. Загальноосвітня цінність географії у школі полягає у формуванні природничо-наукової картини світу, світоглядного розуміння природи Землі, географічної оболонки як довкілля життєдіяльності людини. Зрозуміло, що викладання у сучасній школі є неможливим без формування цілісної картини процесів, що відбуваються у територіальній організації суспільства і мають певні просторові і часові особливості, закономірності.

Незважаючи на важливість аналізу територіальної організації розселення, агломераційних форм, на перший план висувуються завдання дослідження умов її життя людини у міській та сільській місцевостях, а також нерівномірність умов, яка посилюється процесом відтоку населення у міста. Під час вивчення процесів урбанізації в Україні варто акцентувати, що найбільш серйозною проблемою урбаністичного розвитку є побутова оснащеність, насамперед, забезпеченість міст каналізацією, ванними, відсутність елементарних зручностей тощо. В середньому в Україні кожне п'яте місто не обладнане окремою каналізаційною мережею, має по суті переважно сільські умови життя.

Важливо ще у шкільні роки дати молоді відповідне розуміння такого складного і неоднозначного процесу як урбанізація. Саме тому вивченню урбанізаційних процесів у шкільному курсі географії слід приділити суттєву увагу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь. - М.: Мысль, 1983. - 350 с.
2. Алексеев А.И., Зубаревич Н.В. Кризис урбанизации и сельская местность России // Миграция и урбанизация в СНГ и Балтии в 1990-е гг.- М., 1999. - С. 83-94.
3. Ахиезер А.С. Город - фокус урбанизационного процесса. // Город как социокультурное явление исторического процесса. - М., 1995. - С.21-28.
4. Балабанов Г. В., Вишневський В. В. Територіально-економічний моніторинг в Україні. – К.: Нора-Друк, 2001. – 57 с.
5. Географія (Поглиблене вивчення) Навчальна програма для учнів 8 - 9 класів закладів загальної середньої освіти: 8 клас - «Україна у світі: природа, населення», 9 клас - «Україна і світове господарство» / Рекомендовано Міністерством освіти і науки України (Лист МОН від 25.08.2020 № 1/11-5718) [Електронний ресурс].- Режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/geografiy.pdf>
6. Географія Херсонщини: Навч. посібник / [Пилипенко І. О., Мальчикова Д. С., Єрмакова С. Л., Руденко М. М. та ін.]. – Херсон : ПП Вишемирський В.С., 2007. – 221 с.
7. Голиков А. П. та ін. Вступ до економічної і соціальної географії: Підручник для студентів географ. та економіч. Фак. Вузів. / А. П. Голиков, Я. Б. Олейшек, А. В. Степаненко. –К.: Либідь, 1997. – 320 с.
8. Горленко И.А., Руденко Л.Г., Малюк С.Н., Лебедь Н.П. Сбалансированное экономическое, социальное и экологическое развитие территории (экономико-географические аспекты). - К., 1991. - 56 с.
9. Город и деревня в Европейской России: сто лет перемен:

- Монографический сборник. - М.: ОГИ, 2001. - 560 с.
10. Гукалова І.В. До вибору сучасних критеріїв урбанізації в Україні // Український географічний журнал, 2007. - №2. – С. 33-42.
  11. Гукалова І.В., Мальчикова Д.С. Вступ до фаху: географія і суспільство. Навч. посіб. – Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2015. – 268 с.
  12. Гукалова І.В., Омельченко Н.В. Благоустрій побуту як ознака урбанізованості регіону (на прикладі Херсонської області) // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: географічні науки. – Херсон, 2017. – №6. – С. 43-51.
  13. Гукалова І.В. Якість життя населення України: суспільно-географічна концептуалізація. – К.: Друкарня МВС України, 2009. – 346 с.
  14. Гусейн-Заде. Модели размещения населения и населенных пунктов. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 91 с.
  15. Джаман В.О. Природно-ресурсні можливості як чинник розселенської ємності території // Український географічний журнал, 2006. -№4. - С.51-55.
  16. Заставецький Т.Б. Система міських поселень агропромислового регіону в умовах трансформації суспільства. Монографія. – Тернопіль: Ред.-вид. відділ ТНПУ, 2005. – 160 с.
  17. Коган Л.Б. Города и политика: российские уроки. - Обнинск: Институт муниципального управления, 2003. — С. 63-72
  18. Крапивенко Д. Місто Земля // Контракти. - 2006. - № 29 - С.58-62.
  19. Кривов А., Крупнов Ю. Поместная урбанизация // Персональний сайт Ю.Крупнова. Режим доступу: http://www.kroupnov.ru/5/67_1.shtml
  20. Крупные города и вызовы глобализации /Под ред. В.А.Колосова и Д.Эккерта. - Смоленск: Ойкумена, 2003. - 280 с.
  21. Крупный город: проблемы и тенденции развития /В.А.Воротиллов, Н.Т.Агафонов, Жихаревич Б.С. И др. - Ленинград: Наука, 1988. - 168 с.
  22. Лазарева И.В., Лазарев В.В., Ульмасвай М.С. Феномен столиц //

- Общественные науки и современность, 1999. - № 2. - С.152-163.
23. Лаппо Г. М. География городов. – М. : Владос, 1997. – 480 с.
24. Лаппо Г.М. Российский город - симбиоз городского и сельского // Демоскоп Weekly. Электронная версия бюллетеня Население и общество. Центр демографии и экологии человека Института народнохозяйственного прогнозирования РАН. - 2005. - № 221 -222 .
Режим доступа: <http://demoscope.ru/weekly/2005/0221/analit06.php>
25. Лісовський С.А. Основи сталого (збалансованого) економічного, соціального, екологічного розвитку. Житомир: Полісся, 2007. - 108 с.
26. Маергойз И. М. Географическое учение о городах. – М.: Наука, 1987. – 116 с.
27. Мальчикова Д.С., Омельченко Н.В. Стратегічні напрями та пріоритети урбаністичного розвитку Херсонської області в контексті поліпшення якості життя населення // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: географічні науки. – Херсон, 2019. – №10. – С. 34–41.
28. Мальчикова Д.С., Пилипенко І. О. Від «розірваного» простору до метрополізації і субурбанізації: Херсонська міська агломерація у нових вимірах урбогенезу / Урбаністична Україна: в епіцентрі просторових змін: монографія [за ред. К.Мезенцева, Я.Олійника, Н.Мезенцевої]. – Київ: Видавництво «Фенікс», 2017. – С.326-338.
29. Машбиц Я.Г. Урбанизация и размещение производительных сил в Латинской Америке // Латинская Америка, 1975. - №6. - С.6.
30. Назаренко Т. Г. Методика навчання географії України в загальноосвітніх навчальних закладах (особливості навчання) [Текст] / Т. Г. Назаренко. – Х.: ВГ «Основа», 2016. – 112 с.
31. Олійник Я. Б., Степаненко А. В. Вступ до соціальної географії: Навч. посіб. – К.: Знання, 2000. – 204 с.
32. Омельченко Н. В. Просторово-часовий розподіл міських поселень Херсонської області за правилом «ранг-розмір» // Науковий вісник

- Херсонського державного університету. Серія: географічні науки. – Херсон, 2016. – №5. – С. 48–53.
- 33.Омельченко Н. Основні риси просторової еволюції урбанізації в Україні // Економічна та соціальна географія. - 2015. - Вип. 4. - С. 45-48.
- 34.Перцик Е.Н. Города мира: география мировой урбанизации: Учеб. пособие для геогр. специальностей вузов. - М.: Междунар. отношения, 1999.- 384 с.
- 35.Пивоваров Ю. Л. Основы геоурбанистики: Урбанизация и городские системы. – М.: Владос, 1999. - 231 с.
- 36.Пилипенко І.О. Оцінка зміни периферійності адміністративних одиниць на прикладі Херсонської області / І.О. Пилипенко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Географія. – Вип. 57. – 2010. – С. 31-33
- 37.Пилипенко І.О., Мальчикова Д.С. Методи та методики суспільно-географічних досліджень: Навчальний посібник. – Херсон: ПП Вишемирський В.С., 2009. – 156 с.
- 38.Підгрушній Г.П. Регіональний розвиток: сутність процесу та його особливості // Укр. геогр. журн. - 2003. - №4. - С.39-47. 209,
- 39.Пістун М.Д. Основи теорії суспільної географії / Міжнародний фонд «Відродження» - К.: Вища школа, 1996. - 231с.
- 40.Проблемы социального развития крупных городов / Под ред. Ю.А.Суслова, П.Н.Лебедева. - Л.: ЛГУ, 1982. - 191 с.
- 41.Розселення населення в Україні: проблеми та перспективи / [ДоценкоА. І., Зінич В. Т., Великохатько О. Т., Танцюра В. Л.]. – К. : РВПС України НАН України, 2006. – 269 с.
- 42.Салій І.М. Урбанізація в Україні: соціальні та управлінські аспекти. - К.: Наукова думка, 2005. - 303 с.
- 43.Топчієв О. Г. Методологічні основи географії: Ландшафтна оболонка Землі. Довкілля : навч. посіб. / О. Г. Топчієв, Д. С. Мальчикова, І. О.

Пилипенко, В. В. Яворська. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2018. – 348 с.

44. Філенко О. В. Урбанізаційні процеси в Україні і їх вивчення у шкільному курсі географії // Магістерські студії. Альманах. Випуск. XX (2). – Херсон: Видавництво ХДУ, 2020.